

В годы Второй мировой войны немецкие оккупационные власти Николаева обращали внимание на собрание городского музея. Осенью 1943 г. руководитель николаевского отделения Зондерштаба «Древняя и ранняя история» археолог, доктор Фриц Ремоли-Делич руководил подготовкой к вывозу в Германию наиболее ценных музейных предметов. 11 ноября около 500 предметов из николаевского музея были доставлены в Кенигсберг. В настоящее время довольно сложно определить, что же было вывезено из музея. При тщательном сопоставлении описей ольвийских находок 1925-1930 гг., а также более ранних поступлений с материалами современной коллекции, становится понятным, что нет золотых украшений, велики утраты в собрании античных ваз и терракот, полностью потеряна нумизматическая составляющая ольвийской коллекции. Дальнейшее пополнение античной коллекции музея в послевоенный период происходило лишь за счет материалов из раскопок поселений и некрополей хоры Ольвии, что уже является темой следующих публикаций.

ЗВІДКИ ПРИЙШЛИ ЛЮДИ З ВІЗКАМИ: АНТРОПОЛОГІЯ Й АРХЕОГЕНЕТИКА ЯМНИХ ПОХОВАНЬ СУГОКЛЕЙСЬКОГО КУРГАНУ

Інна Потехіна

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: idpotekhina@gmail.com

Витоки фізичного типу племен ямної культури у Північному Надчорномор'ї та шляхи їх поширення лишаються предметом досліджень і дискусій антропологів (Круц 1972, 1984; Шевченко 1986; Герасимова 2011; Казарницький 2012; Хохлов 2017). Особливої ваги ці питання набувають у контексті індоєвропейської проблематики, оскільки можуть підтримати як «курганну» гіпотезу, так і «європейську», яка відстоює ідею просування аріїв з території зарубіжної Європи на схід по степах. Останнім часом антропологічному аспекту цих питань присвячено низку краніологічних та археогенетичних досліджень індоєвропейських племен Центральної і Східної Європи III – початку II тис. до н.е. (Іванова, Нікітін 2012; Козинцев 2013; Naak et al. 2015; Matheison, Potekhina, [...] Reich 2018). Значний інтерес становлять нові антропологічні матеріали Сугоклейського кургану, де виявлені поховання ямної культури з колесами й іншими елементами візків. Матеріали цього чітко стратифікованого могильника дають можливість антропологічного співставлення діахронних груп ямників, а саме, порівняння власників колісного транспорту з членами більш пізньої ямної групи. похованих без візків. Аналізу краніології, геному й ізотопних даних цих кістяків присвячене дане повідомлення.

Курган Сугоклейська Могила (м. Кіровоград) був досліджений у 2004 р. А.В. Ніколовою у складі Кіровоградської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом Ю.В. Болтрика. Хоча у степовій смузі Східної Європи відомо понад сімдесят випадків знахідок транспортних засобів та їх деталей у пам'ятках раннього бронзового віку, однак антропологічна характеристика похованих з возами людей до цього часу не визначена. Краніологічне дослідження носіїв ямної культури з Сугоклейського кургану заповнює цю прогалину та наближає до розгадки причин антропологічної гетерогенності ямного населення Північного Причорномор'я.

Проаналізовані антропологічні матеріали походять з трьох стратиграфічних груп поховань ямної культури Сугоклейського кургану. Перша (пох. № 5, 8, 14, 20, 22) і друга (пох. № 10, 24) групи включали скорчені на спині поховання чоловіків, розташовані по колу відносно центру кургану. Два поховання першої групи (№ 5 і 20) супроводжувалися колесами, кузовом та іншими деталями транспортних засобів. Основне поховання (№ 14) і два інших (№ 8 і № 20) є найбільш ранніми у кургані. Третя, пізніша, група включала скорчені на боці скелети двох чоловіків (пох. № 16 і 26) та два дитячі (№ 11, 12). Поховання третьої групи залягали радіально по відношенню до центру. Радіокарбонні дати Кільської лабораторії, узгоджені з дендрохронологічними, відносять чотири поховання найбільш ранньої групи до періоду 3000-2600 cal BC. У кургані відкрито також кілька поховань бабинської й одне – інгульської катакомбної культури (2460-2200 cal BC).

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Збереженість скелетів з ямних поховань задовільна, однак більшість черепів були пошкоджені. Після реставрації чотири чоловічі черепи (пох. № 16, 20, 24 і 26) стали придатними для краніологічного аналізу. Два з них (№ 16 і № 26) за будовою та пропорціями виявилися досить подібними між собою. Їм властиві дуже видовжені та водночас вузькі, виражено доліхокранні, мозкові коробки. В обох черепів дуже вузьке та високе за індексом обличчя, виразно профільоване у горизонтальній площині, помірно високі орбіти. На підставі цих ознак, а також значень лобно-виличного та поперечного фаціо-церебрального індексів, ці черепи можна віднести до східно-середземноморського антропологічного типу. Слід зазначити, що обидва вони походять з пізньої хронологічної групи ямних поховань, здійснених у скорченому на боці положенні.

Помітно відрізняються від них черепи двох чоловіків, які були поховані у положенні на спині з підігнутими у колінах ногами (рання хронологічна група ямних поховань). Чоловік, ступні ніг якого покоїлися на суцільному дубовому колесі (пох. № 20, з видовбаним з колоди кузовом), мав череп значних розмірів, з добре розвиненим рельєфом, слабко доліхокранний за формою. Череп має сліди штучної деформації, аналогії якій відзначають на ямних черепах південної Калмикії. Обличчя дуже високе, сильно профільоване та дуже широке на середньому рівні. Ніс вузький, орбіти високі. Наявні ознаки вказують на європеїдність, однак не дозволяють віднести його до антропологічного типу східних середземноморців. Ще більші відмінності демонструє череп зі скорченого на спині поховання № 24. Він має коротку та широку, брахіокранну, черепну коробку, що виділяє його з ряду інших черепів.

Таким чином, можна констатувати значні антропологічні відмінності між різними за часом та обрядом групами ямних поховань Сугоклейського кургану. Поховані ранньої групи у скорченому на спині положенні за комплексом краніологічних ознак тяжіють до протоевропеїдного типу. За даними співставлення 14 локальних серій ямної культури, проведеного С.І. Круц та опубліковано у 2017 р., подібне мезодоліхокранне населення з широким і високим обличчям населяло Самарсько-Орельське межиріччя та верхів'я Інгульця (Криворіжжя). Пізніша хронологічна група скорчених на боці ямних поховань Сугоклейського кургану чітко представлена східносередземноморським типом (доліхокранія, вузьке високе обличчя). Він був притаманний племенам ямної культури Південно-Західного Причорномор'я, степового Криму, півдня Херсонщини, басейну р. Молочної та степового Лівобережжя (Запорізька група).

Краніологічні варіанти ямного населення території України, виявлені у похованих в Сугоклейському кургані, а саме, масивний протоевропеїдний і східносередземноморський, відомі тут задовго до поширення ямної культури, починаючи з епохи мезоліту та були представлені у ранньонеолітичний період. Антропологічний тип ямних груп Північного Причорномор'я, які практикували скорчений на спині обряд поховання, міг сформуватися на основі масивного протоевропеїдного компонента носіїв таких енеолітичних культур як середньостогівська, постмаріупільська, а також племен, які залишили Новоданилівський тип пам'яток і підкурганні доявні поховання. Разом з тим, наше співставлення археологічних даних з результатом аналізу Головних компонент всього масиву ямних поховань території України показало, що традиції ховати своїх одноплемінників у положенні на спині з підігнутими ногами, якої дотримувалися ще племена середньостогівської та деяких інших культур, у середовищі ямної культури дотримувалися не тільки популяції протоевропеїдного типу. Подібний обряд поховання зустрічається і в окремих носіїв ямної культури східносередземноморського антропологічного типу, хоча домінуючим у них все ж є обряд поховання у скорченому на боці положенні.

Джерелом східносередземноморського компоненту ямного населення Північного Причорномор'я могли бути племена кемі-обинської культури, а також близькі в антропологічному плані групи Східного Середземномор'я і західної частини Центральної Азії. Східносередземноморський тип був притаманний носіям гіссарської культури Південної Туркменії (Кара-Депе, Геоксюр), племенам джейтунської культури Середньої Азії (Овадан-Депе, Чогалли-Депе, Чакмакли-Депе), населенню Ірану (Сіалк), представникам Куро-Аракської й інших культур Кавказу (могильники Беркабер, Гінчі, Самтавро, Унакозівська печера). Однак масовий приплив населення з цих регіонів антропологами заперечується (Козинцев 2014, Круц 2017). На думку О. Хохлова (2013), на антропологічному матеріалі простежується вплив у зворотному напрямку, оскільки у процесі формування антропологічного типу давньоямних груп Північно-Західного Прикаспію та Волго-Уралля відчувається участь антропологічного типу середньостогівської й інших

енеолітичних культур, чий ареал лежав на захід від зазначених територій.

У ході археогенетичних досліджень матеріалів Сугоклейського кургану отримані результати аналізу мітохондріальної ДНК з чотирьох поховань раніше опублікованих ямної культури (№ 8, 16, 20, 24). Вони свідчать, що поховані там люди мали гаплогрупу Н. Ця мітохондріальна гаплогрупа асоціюється з неолітичними міграціями з Близького Сходу, вона характерна для представників анатолійських фермерських популяцій, культур Європейського неоліту, зустрічається на Кавказі. На територію Північного Причорномор'я гаплогрупа Н почала проникати у пізньому неоліті, коли тут ще домінували мисливці-збирачі – носії гаплогрупи U. Однак на фінальному етапі існування дніпро-донецької КІО тут вже з'явилися носії мітохондріальних ліній, які належали до гаплогрупи Н (Nikitin, Newton, Potekhina 2012). Ця ж гаплогрупа виявлена й у окремих представників середньосторігівської культури (Александрія) (Mateison et al 2018), а також у трипільців (Nikitin et al 2017; Потехіна 2018). Таким чином, у Північному Причорномор'ї можливо простежити генетичну спадкоємність по материнській лінії від пізньонеолітичних популяцій дніпро-донецької культури через групи підкурғанного енеоліту до носіїв ямної культури, що відзначають і інші дослідники (Іванова, Никитин 2012).

Наявність деталей транспортних засобів у похованнях Сугоклейського кургану стала причиною проведення мульти-ізотопного аналізу для визначення ступеню мобільності цієї групи скотарського населення (Gerling 2013). Виявлені значні відхилення ізотопних значень стронцію у більшості похованих у порівнянні з «місцевим» ізотопним рівнем не підтвердилися даними аналізу ізотопів кисню, що не дозволило автору дослідження дійти певного висновку про пересування цих людей. Щодо двох чоловіків, похованих з візками, стосовно яких припускалася висока ймовірність мобільності, то їхні ізотопні рівні принаймні частково лежать у «локальних» межах, і тому їх висока мобільна активність не може бути доведена даним аналізом, який характеризує тільки ранній період життя.

Лише один чоловік східноєвропейського типу (пох. 16 з булавою), ізотопний рівень кисню якого відповідає «місцевому» рівню у районі Самари, виявився прибульцем зі східних територій, де він провів частину свого життя. Однак його мандрівка закінчилася трагічно, про що свідчить незагоєний терасований перелом з уламками на правій стороні чола. Травма овальної форми розміром 20x67 мм була нанесена важким тупим предметом і послужила причиною смерті цієї людини. Крім того, на його черепі спостерігаються сліди багатьох запальних процесів як інфекційного, так і травматичного походження.

Підтверджена аналізом матеріалів Сугоклейського кургану антропологічна гетерогенність населення ямної культури Північного Причорномор'я відображає складний процес його формування на основі місцевих ранньонеолітичних груп, в антропологічному складі яких домінували компоненти, успадковані популяціями ямної культури у різних поєднаннях. Істотних слідів участі у цьому процесі прийшлих племен в епоху ранньої бронзи не спостерігається. На даному етапі дослідження автохтонність і генетична спадкоємність ямників з місцевим населенням попередніх епох підтверджується аналізом мтДНК, а також результатами аналізу повного геному носіїв ямної культури.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННО-БУЗЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР (1969-1975 рр.)

Ірина Тарасенко

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: editors_arch@ukr.net

У зв'язку з масштабним будівництвом гідроспоруд на півдні України Інститут археології НАНУ створив кілька новобудовних експедицій, які проводили нагляд за будівельними роботами й екстрені рятувні розкопки пам'яток, що потрапляли у зону знищення.

Для дослідження пам'яток у районі будівництва Очаківської зрошувальної системи у 1969 р.